

Kicc C. B.,
старший викладач кафедри правознавства
Полтавського інституту економіки і права
Університету «Україна»

КОНСТИТУЦІЙНЕ ВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ ЯК СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

CONSTITUTIONAL DEFINITION OF UKRAINE AS A SOCIAL STATE: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Стаття присвячена еволюції конституційних положень про соціальну державу в Україні. Проаналізовані історичні умови, що вплинули на особливість конституційного визначення соціальної держави в країні. Доводиться існування глибокого сприйняття ідей соціальної держави у вітчизняній політико-правовій думці. Аргументована важливість конституційного визнання принципу соціальної держави як елемента єдиної концепції демократичної, соціальної, правової держави.

Ключові слова: соціальна держава, громадянське суспільство, соціальна політика, конституція, соціальні права.

Статья посвящена эволюции конституционных положений о социальном государстве в Украине. Проанализированы исторические условия, повлиявшие на особенность конституционного определения социального государства в стране. Доказывается существование глубокого восприятия идей социального государства в отечественной политико-правовой мысли. Аргументирована важность конституционного признания принципа социального государства как элемента единой концепции демократического, социального, правового государства.

Ключевые слова: социальное государство, гражданское общество, социальная политика, конституция, социальные права.

The article deals with the evolution of constitutional regulations of the social state in Ukraine. Historical conditions that influenced a feature of the constitutional definition of the social state in the country have been analyzed. The existence of a deep perception of ideas of the social state in the national political and legal thought is demonstrated. Reasons for the importance of constitutional recognition of the principle of the social state as part of a unified concept of a democratic, social and lawful state are given.

Key words: social state, civil society, social policy, constitution, social rights.

Теоретико-правова ідея соціальної держави має свою довгу і складну історію. Кожна сучасна демократична країна, визнаючи себе соціальною, має власну історію її визнання та конституційного закріплення.

У сучасній Україні проблема побудови соціальної держави стає одним з головних пріоритетів розвитку національної державності. У країні активно здійснюються заходи щодо реформування системи соціального захисту населення, відбувається зміна моделі соціальної політики, що вимагає звернення до конституційних основ соціальної держави.

Процес формування соціальної держави має спиратися на розроблену вченими і практиками теоретичну базу. В той же час актуальним питанням для юридичної науки залишається визначення правової природи соціальної держави, її критеріїв і принципів, функцій, а також місця права людини на гідне існування в системі прав і свобод.

У сучасний період означена проблематика становить предмет зацікавленості представників різних суспільних наук: правознавців, політологів, істориків, соціологів. Серед вітчизняних учених, які досліджували правову природу, правові ознаки та загальнотеоретичну характеристику поняття соціальної держави; вивчали питання співвідношення демократичної, соціальної та правової держави; аналізували історичні аспекти появи та розвитку концепції соціальної держави у зарубіжному та вітчизняному законодавстві, слід назвати таких, як Н.Ю. Батура,

О.С. Головащенко, В.В. Мацокін, О.З. Панкевич, Я.І. Пасько, Д.Г. Севрюков, А.О. Сіленко, В.В. Сокурченко, В.М. Співак, А.П. Супруненко, Л.О. Четверікова, Ф.П. Шульженко, І.В. Яковюк, В.М. Якубенко. Паралельно питання щодо реалізації соціальних прав та свобод розглядається фахівцями конституційного права. При цьому питання історико-правового визначення та питання конституційно-правової характеристики України як соціальної держави залишається відкритим.

Метою статті є проведення історико-правового та загальнотеоретичного аналізу конституційного визначення та закріплення України як соціальної держави.

У конституціях деяких країн світу дістали окремого закріплення принципи і завдання соціальної держави. Про наявність принципів соціальної держави сказано в абз. 1 ст. 28 Конституції ФРН. Конституція Швейцарської Конфедерації у ст. 2 закріплює те, що держава сприяє загальному добробуту суспільства, його довгостроковому розвитку, його внутрішній згуртованості і культурному розмаїттю країни, а також стежить за забезпеченням рівності можливостей для всіх членів суспільства [1, с. 93]. Конституція Італії у ст. 3 визнає своїм завданням усунення перешкод економічного й соціального порядку, які, фактично обмежуючи свободу й рівність громадян, заважають повному розвитку особистості й реальній участі всіх у політичній, економічній й соціальній організації країни [2, с. 69].

Конституція Ірландії закріплює основні принципи соціальної політики країни у ст. 45, зазначаючи, що держава повинна сприяти добробуту усього народу, захищаючи та забезпечуючи, наскільки це можливо, соціальний порядок, у якому справедливість і добросовісність повинні надихати всі інститути державного життя [3, с. 814].

Як зазначає О.С. Головащенко, у конституціях держав, що були утворені на території колишнього СРСР, як і у більшості конституцій постсоціалістичних країн Європи, закріплення терміна «соціальна держава» відбулося не відразу [4, с. 12]. До таких держав відноситься і Україна.

Так, ст. 1 Конституції України декларує принцип соціальної держави [5]. Пошук шляхів вирішення проблем, пов'язаних з його реалізацією, входить в число найбільш актуальних питань державного будівництва. Але необхідно відзначити, що чітке конституційне закріплення України як соціальної держави відбулось не за один день, а спираючись на певні історичні аспекти та закріплення соціальних норм в Конституціях української держави різних періодів.

Ще положення «Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» (яку історики називають Конституцією Пилипа Орлика) відзначалось прогресивністю норм щодо гарантій збереження правового статусу козака та відповідних цьому статусу майнових прав, а також надання певних соціальних пільг дітям-сиротам козацького походження. Так, ст. XI Конституції проголошувала: «Вдови – козачі дружини – і їхні осиротілі діти, козачі господарства і жінки у відсутність їхніх чоловіків, коли ті будуть зайнятими у воєнних походах або на якихось інших військових службах, щоб не притягалися до виконання жодних повинностей, ні до громадських робіт, які входять в обов'язки посполитих, та щоб не обкладалися повітовими податками, – погоджено і затверджено» [6, с. 103].

Більш чіткі норми щодо соціальності української держави відзначились вже в ряді Конституцій Радянської України.

Суттєвим кроком становлення соціального захисту та соціального забезпечення в країні стало прийняття в 1929 році Конституції УРСР, в якій оголошувалася необхідність введення в життя повного соціального страхування для всіх видів найманої праці та для всіх видів втрати працездатності [7]. Але все ж таки Конституція УРСР 1929 року і Конституція 1919 року були конституціями диктатури пролетаріату. Статті Конституції УРСР 1929 року мали декларативний характер і не були нормами прямої дії [8, с. 246].

На початку 1937 року приймається нова Конституція УРСР, яку було побудовано у повній відповідності з Конституцією СРСР 1936 року, а більшість їх положень носила демагогічний характер [9, с. 313].

У Конституції УРСР 1937 року, на відміну від Конституції УСРР 1929 року, були докладно розроблені головні гарантії забезпечення основних прав і свобод українського радянського громадянина. При цьому на перший план висувалися матеріальні та

соціально-політичні гарантії. Конституція 1937 року закріпила і гарантувала соціальні права громадян. Так, Розд. X Конституції «Основні права й обов'язки громадян» закріпив право на працю, тобто право на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості та якості (ст. 117), право на відпочинок (ст. 118), право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби і втрати працездатності (ст. 119), а також та гарантував законом свободу зборів і мітингів та свободу вуличних походів і демонстрацій (ст. 124) [10]. Однак на практиці права і свободи громадян істотно звужувались. Так, як вже зазначалось, незабаром було обмежено право на працю шляхом закріплення робітників і службовців за певним підприємством чи установою [11]. Особливо ж звужувалися на практиці свободи слова, друку, зборів. Спроби реально використовувати ці конституційні права приводили деколи до вельми важких наслідків для громадянина, навіть до позбавлення його волі органами НКВС.

Розвиток законодавства про соціальні права, гарантії, соціальне забезпечення, визнання України соціальною державою йшли поступово залежно від проголошуваних політичних цілей та економічних можливостей країни.

В кінці 1970-х років державна система соціального забезпечення робітників, службовців і колгоспників та державна система охорони здоров'я були вже визнані і конституційно закріплені. Загальнонародною радянська держава офіційно було проголошена в Конституції 1977 року та підтверджена в Конституції Української РСР 1978 року. В цей період в Українській РСР декларувалися основні засади соціального забезпечення, такі як загальність соціального забезпечення, різноманітність видів обслуговування, забезпечення громадян різними видами соціальної допомоги за рахунок державних і громадських коштів [12, с. 191].

Конституція УРСР 1978 року, текст якої було розроблено відповідно до Конституції СРСР 1977 року, відобразила новий стан розвитку Радянської держави – побудову в СРСР (а отже, і в Радянській Україні) розвинутого соціалістичного суспільства [9, с. 373]. Ця Конституція послідовно підтвердила основні трудові та соціальні права та гарантії громадян.

У Конституції Української РСР 1978 року відбувається закріплення правового статусу людини і громадянина. В Основному Законі 1978 року виділяється гл. 6 «Основні права, свободи і обов'язки громадян Української РСР» [13]. Конституція проголошувала, що громадяни Української РСР мають усю повноту соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР та радянськими законами. Соціалістичний лад забезпечував розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян по мірі виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку. При цьому в Конституції підкреслювалося, що використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства

і держави, правам інших громадян. Тобто права особистості завжди розглядалися через призму інтересів держави.

В Конституції 1978 року висвітлюються і загальновізані міжнародні принципи прав і свобод людини і громадянина. Це пов'язано з тим, що СРСР стає учасником ряду міжнародних Конвенцій. Зокрема, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Нью-Йорк, 19 грудня 1966 року) був ратифікований Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 вересня 1973 року № 4812-VIII і вступив в силу для СРСР 23 березня 1976 року [14].

Відповідно до норм Основного Закону Української РСР 1978 року громадяни мали право на працю; відпочинок; охорону здоров'я; матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника; житло. З метою зміцнення і розвитку соціалістичного ладу громадянам Української РСР гарантувались свободи слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій (ст. 48) [13].

Відповідно до цілей комуністичного будівництва громадяни Української РСР мали право об'єднуватися в громадські організації, які повинні були сприяти розвитку політичної активності і самодіяльності, задоволенню їх різноманітних інтересів (ст. 49 Конституції 1978 року) [13].

Окремо необхідно виділити гендерну політику Конституції 1978 року. Конституційна доктрина з позицій соціалістичної держави визначала позицію останньої у відносинах з громадянами, визначаючи рівні права чоловіка і жінки. Але, відзначаючи при цьому окреме положення жінки як матері і забезпечуючи певними соціальним благами для цього (спеціальні заходи щодо охорони праці і здоров'я жінок; створення умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовий захист, матеріальна і моральна підтримка материнства та дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям, поступове скорочення робочого часу жінок, які мають малолітніх дітей, тощо), радянська влада її (роль матері) ідеологізувала. Ця роль не мала нічого спільного з роллю матері в родині, де майбутнє визначає сім'я, а включалась в систему відносин, які були вбудовані в соціалістичний суспільний ідеал.

Науковцями відзначається, що соціалізм запропонував емансипованій жінці в рамках соціалістичної доктрини прав людини контракт «слухняності» (А.А. Тьомкіна), контракт «працюючої жінки», який зберіг і підтримував подвійне навантаження жінки при одночасному збереженні традиційної ролі чоловіка в суспільстві [15, с. 122]. В суспільстві розвинутого соціалізму ролей жінки було більше, ніж ролей чоловіка. Жінка зобов'язана була бути матір'ю. Це проголошувалося почесним обов'язком, і він (обов'язок) був освячений державними символами: чим більше жінка мала дітей, тим більша шана її оточувала. Країна, яка постраждала від війни, послідовно проводила таку демографічну політику, яка сприяла відтворенню населення.

Одночасно в пошані був образ матері-трудівниці. Конституція Української РСР 1978 року, відтворюючи Конституцію СРСР 1977 року, як і попередні Конституції 1936 та 1937 років, передбачала, що жінка, як і чоловік, зобов'язана працювати. Праця вважалася обов'язком кожного здатного до праці громадянина і справою честі (ст. 58) [13]. Відповідно до цього і механізми надання соціальних гарантій у Радянській Україні, як в усьому Радянському Союзі, були пов'язані із зайнятістю.

Зайнятість становила гарантію отримання не тільки доходів, але й усіх інших соціальних благ: соціального забезпечення на випадок втрати працездатності (хвороби, інвалідності та похилого віку), надання житла, послуг охорони здоров'я, відпочинку і санаторно-курортного лікування тощо. Ці всі заходи доповнювались державною політикою, яка гарантувала певні грошові виплати та субсидувала ціни, переважно на продукти харчування, житло та комунальні послуги [16, с. 101].

Конституція Української РСР 1978 року визначила, що в країні створені державні системи охорони здоров'я і соціального забезпечення, які є самостійними і вирішують тісно пов'язані між собою завдання. У Конституції йшлося про соціальне забезпечення в різних формах, про рівність прав чоловіків і жінок, про право громадян на охорону здоров'я, на матеріальне забезпечення, про турботу держави про сім'ю. Хоча Конституція 1978 року і закріпила в країні дію державної системи соціального забезпечення, залишилися низький рівень соціального забезпечення та нерівність у забезпеченні робітників і службовців, з одного боку, і колгоспників – з іншого.

Важливим етапом в українському державотворенні, у розвитку українського суспільства і держави стало прийняття 28 червня 1996 року нової Конституції України. Прийняття Основного Закону нашої держави стало визначною подією в її історії, у житті її народу. Прийнята Верховною Радою України Конституція є історичною віхою в утвердженні державної суверенності України.

Саме Конституція Незалежної України 1996 року чітко визначила Україну як соціальну державу [5].

Конституція України 1996 року, відповідаючи загальнолюдським конституційним стандартам, втілює в життя конституційні ідеали: здорове екологічне середовище, соціальну захищеність, відповідний рівень життя, право на користування надбаням людства в сфері політики, економіки, культури тощо. Крім конституційного визначення щодо соціальності, Основний Закон містить норми щодо захисту основних соціальних прав, до яких міжнародна практика відносить право на працю (ст. 43 Конституції України); право на відпочинок (ст. 45 Конституції України); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49 Конституції України); право на соціальний захист (ст. 46 Конституції України); право на житло (ст. 47 Конституції України); право на освіту (ст. 53 Конституції України); право на достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції України); право на страйк (ст. 43

Конституції України) [5]. Положення про соціальну державу через його важливість віднесено до основ конституційного ладу країни і знаходить своє відображення і в інших конституційних нормах.

Проте обраний на сьогоднішній день вектор конституційного розвитку України характеризується в деяких випадках відходом від конституційних норм. Незважаючи на оголошену в Конституції України мету соціальної держави забезпечити кожній людині гідне життя, вітчизняні соціальні норми та стандарти не завжди відповідають міжнародним.

Отже, конституційне визнання України соціальною державою сьогодні більше відображає прагнення, мету, завдання стати такою державою, ніж вже досягнуту реальність. Проте формулювання в Конституції України 1996 року такого прагнення, таких цілей і завдань має велике значення, бо без такого прагнення важко розраховувати на поступове

затвердження у нас все більшого числа спільних рис соціальної держави і відповідної цьому соціальної політики. Положення Конституції України спрямовані на те, щоб політика держави забезпечувала створення максимально можливих на даному етапі розвитку країни сприятливих умов і можливостей забезпечення гідного життя і свобод людини, в тому числі і шляхом регулювання соціальних та соціально-економічних сфер, а також захисту і підтримки малозабезпечених верств населення.

І хоча правове закріплення «соціальної держави» в Конституції України поки що слабо реалізується в законотворчому процесі, відсутні загальноприйняті критерії та показники її побудови, реальність не відповідає конституційним характеристикам, конституційна норма сприймається як вектор розвитку української державності, як своєрідний «протокол про наміри».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Союзная Конституция Швейцарской Конфедерации // Конституции зарубежных стран / сост. В.Н. Дубровин. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 80–120.
2. Конституция Италии // Конституции зарубежных стран / сост. В.Н. Дубровин. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 65–90.
3. Конституция Ирландии // Конституции государств Европы : в 3 т. – М. : НОРМА, 2001– . – Т. 1 / под общ.ред. Л.А. Окунькова. – 2001. – 915 с.
4. Головащенко О.С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.С. Головащенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – 20 с.
5. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: вибрані твори / П. Орлик ; упоряд. і прим. М.С. Трофимук, В.О. Шевчук ; керівник проекту В.В. Яременко. – К. : МАУП, 2006. – 736 с.
7. Конституція (основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 15 травня 1929 року : затверджена Постановою XI Всеукраїнського З'їзду Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів від 15 травня 1929 року // Верховна Рада України: Офіційний веб-ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>.
8. Захарченко П.П. Історія держави і права України : [підручник] / П.П. Захарченко. – К. : Атіка, 2004. – 368 с.
9. Музиченко П.П. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / П.П. Музиченко. – 4-те вид., стер. – К. : Знання, 2003. – 429 с.
10. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 року : затверджена Постановою Надзвичайного XIV Українського З'їзду Рад 30 січня 1937 року // Верховна Рада України: Офіційний веб-ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>.
11. О повышении норм выработки и снижении расценок в связи с переходом на 8-часовой рабочий день : Постановление СНК СССР от 26 июня 1940 года № 1099. // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4253.htm.
12. Хома Н.М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід : [монографія] / Н.М. Хома ; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К. : Юридична думка, 2012. – 591 с.
13. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 року № 888-IX // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1978. – № 18. – Ст. 268.
14. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року № 2148-VIII // Верховна Рада України: Офіційний веб-ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
15. Гендерная экспертиза российского законодательства / отв. ред. Л.Н. Завадская. – М. : БЕК, 2001. – 272 с.
16. Суховий Д.І. Методологічні проблеми формування системи державних соціальних гарантій / Д.І. Суховий // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2011. – № 2 (14). – С. 101–106.